

folklor/edebiyat

halkbilim • etnoloji • antropoloji • edebiyat

ISSN 1300-7491

Düşünsel Dünyayı Anlamdırmak Açısından Kültür Adamlarının Kritik İşlevi

Atasözleri ve Halk Anlatıları V

Masal Anaları

Uygurlar'da Maniheizm ve Senkretizm

Osmanlı Yahudileri'nin Batıl İnançları

Bir Sevgi ve Barış Aşığı: Ruhi Su

Anma Yılında Nasreddin Hoca

Anadolu Örfü ve Destanları

Sürmene Evinde Mimari Süsleme

Halk Hikayeleri ve Hikayeciliği Üzerine Aşık Murat Çobanoğlu ve

Aşık Şeref Taşlıova ile Bir Görüşme

Cumhuriyet Dönemi Türk Halk Şiirine Genel Bir Bakış

Tokatlı Aşık Şerrafi

Anadolu Aleviliği ile Hatay Aleviliğinin Karşılaştırmalı İncelemesi

Giresun'da Çaldağ Yöresine İlişkin Güldürgen Öyküleri

Halkbilimi Dergisi Bibliyografyası

Uluslararası Festivallerde Halk Oyunlarımızın Tanıtımı

Devlet Türk Halk Müziği Korosu mu? Devlet Türk Halk Müziği Topluluğu mu?

Oğuzlar Yaylağı Kağızman

Azerbaycan Masalları Konusunda Bir Araştırma - İnceleme

Kültürler Arası Eğitime Bir Katkı

7

UYGURLAR'DA MANİHEİZM ve SENKRETİZM (Bağdaştırmacılık)

Louis BAZIN

Türkçesi: İlhan Cem Erseven

Bu yazımızda amacımız, araştırmacıların bilinen çalışmaları ve Uygurlar'ın günümüzde de dikkat çeken çeşitli inançlarıyla ilgili yayınlanmamış sayısız belgeleri biraraya toplamak değildir. Biz, Türkologların da yardımıyla çeşitli dinsel içerikli birçok yayınlarda zaman zaman yayınlanan ve günümüze dek ulaşmış olan Uygur Yazını'yla ilgili yapıtların temelini oluşturan Senkretizme (Bağdaştırmacılık) yönelik çalışmaların tarihsel gelişimi hakkında bazı görüşleri ortaya koymak ve tartışmak istiyoruz.

744'de, özellikle *Türk* diye anılanların başında gelen *Yaglakar* Uygur hanedanlığı, genel hatlarıyla şimdiki Moğolistan'a denk düşen topraklar üzerinde egemenlik kurmaya çalışmıştır. Uygur hükümdarının, 763'de Çin'in başkenti Lo-yang'a yaptığı bir sefer dönüşünde, Devletinin resmi dini olarak kabul ettiği *Yaglakar*'ların dinsel ideolojisi, çoğu ayrıntılarda *Türk* öncülerininkiyle benzerlik oluşturuyordu. Öyleki bu, Orhun-I ve II. Yazıtları'nda açıkça ortaya konulmuştur. Buna kanıt olarak, üç yazıt metnini verebiliriz: *Tes* (750/751), *Terxin* -yà da *Tariyat*- (754) ve *Sine-usu* (760) Yazıtları'dır. Bu üç yazıt, birbirlerine fazla uzak olmayan, yazı biçimini ("tekbiçimli" yazı) ve tümce kuruluşunu koruyan Orhun Yazıtları gibi Kuzey-Doğu Moğolistan'a dikilmişlerdir. İlk ikisi, Moğolistan'ın ikinci Uygur Kağan'ın (747-759) tarihsel konuşmasını içermektedir: *Tangrida bolmis El-etmis Bilga Kagän* (Devletin kurucusu ve Gökten yaratılmış Bilge Kağan); üçüncüsü, kendi mezartaşı yazıtıdır. (1) Yazıtlardaki metinler, tıpkı Orhun Yazıtları'nda olduğu gibi kendi aralarında sayısız benzerlikler gösterir. Bu yazıtlar, Kağan ve Hatun'u en yüce çift olarak gösteren, kutsal (ilahi) çift Anatanrıça Umay'dan yardım gören Gök-Tanrı'ya (*Tangrı*) üstünlük tanıyarak ve Kutsal Su ve Yer'i de (*Iduk Yer-Sub*) anarak bu sonunucuların gelneğini sürdürmüştür. Öyleki, İmparatorluğun ayrıcalıklı bölgesi olan *Ötükan*, Yer'in Moğolca adı olan tanrıça *Etügen*'e denk düşmektedir. Başka hiç bir tanrıça, değil Şamanlığın bir çok düşüncelerinde, ne Devletinkinden farklı bir halk inancında, ne de kutsal bir halk monarşisi olan Tanrıçılık "*Tangrisme*" anlayışında anılmıtır.

Elyazması ya da yazıtsal (*Kara-Balgasın Yazıtı*) Uygur kaynakların dinsel içeriği, 762'de *Tang*'lar hanedanlığının kendi İmparatorunu yerleştirmek için içindeki asileri kovduğu Çin'in başkenti Loyang'da ikamet ettiği sırada, Maniheizmin misyonerleri tarafından kabul ettirilir ve 763'de de kendisinden sonra gelen Kağan'ın (2) bu dine geçmesiyle tümünden değişir. 840'da Yukarı Yenisey'in Kırgızlar tarafından yıkılmasına dek o tarihten itibaren Moğolistan-Uygur İmparatorluğu, Devlet dini olarak maniheizme bağlı kalır.

Oysa çok karmaşık ve yüce bir yapı içinde evrensel bir çağrı niteliği taşıyan bu din, Mani'nin konuşmalarından (Tanrısal esin) yeni bölümler katarak Budizm, Zerdüştlük ve bilirci (gnostik) Hıristiyanlık öğretilerini bir araya getiren bir Bağdaştırmacılık (senkretizm) oluşturur. Henri-Charles Puech'ün *Maniheizm* (3) adlı kitabının ikinci bölümüne tanıtma yazısı olarak eklediği *Shâbuhragân* (*Shahburagan*)'dan aldığı alıntı (243'de Peygamber tarafından İran Sasani İmparatoru Şahpür'a sunulan öğretinin başlığı), bu yapının bakış açısını çok iyi özetler:

"Bilgi ve iyi yapıtlar, Tanrı bildirilerinden dolayı bir çağdan bir çağa, tam bir tutarlılık içinde ortaya konulmuştur. Bunlar, zaman içinde, Hindistan'da Buda adlı bir Peygamber (Rahip), İran'da Zerdüş't ve Batı'da İsa tarafından tebliğ edilmiştir. Neden sora, bu Bildiri (Tanrısal esin), son yıllarda Babil'de (Babylonie) Doğruluk tanrısının Habercisi Mani'yi, tarafımdan, ortaya çıkarmıştır."

274'de (4) Sasani Hanedanlığı içinde, Mani'nin Şahpür'un halefi tarafından öldürülmesinden sonra, Mani'nin tapınakla ilgili kaleme aldığı kitapların büyük bir kısmını harap edecek (hemen hemen tüm Hıristiyan, daha sonra müslüman devletlerde yüzyıllardır süren ve uzun süre devam eden) bir baskı uygulanır. Hemen hemen aslına bağlı kalınarak yapılmış çeşitli dillerdeki çevirilerden dolayı bize kalan şey, kendi öz içeriğinden daha açık bir düşünceye sahip olmamıza olanak tanır. Mani'nin kendi yaşamından esinlenen otantik kuramını, mesajını tüm insanalara ulaştırmak isteyen misyoner ve evrensel din, ruh göçünün budik (Budaca) anlamını, Karanlık ve Aydınlik kavramıyla uyuşan İyi ve Kötü'nün İrani yorumu olan ikiciliğini, İsa'nın kurtarıcı (mehdi) rolünün ve Paraclet'nin hıristiyanî kuramını, aynı zamanda kabul ettiği için kuşkusuz basit bir bağdaştırmacılıktan (senkretizm) daha çok bağdaştırmacıdır. Bu, açıkça bir *bilme*'den sözeden Henri-Charles Puech'ün (5) açıkça belirttiği gibi, esinli Peygamber tarafından tümüyle yeniden düşünülüp yorumlanmış tam bir açıklamalar sistemidir:

"Gerçekten, bir '*bilme*', ama sadece İleti (Mesaj)'nin araştırılmasına tümüyle yönelik olmayan bir bilginin dışında (sözcüğün kopya edildiği yunanca deyim, başka bir anlam içermez) nedir? Fakat insanı kendiliğinden yücelterek ve kendisine tüm nesnelere ve Tanrı bilimi konusundaki örtüyü kaldırırken Mesaj'ı kendisine ne getirmiştir ya da kendisi mi İleti'dir? ve Maniheizm, insanlara üretmeyi ya da

kendilerindeki bu kurtarıcı bilginin ortaya çıkmasını ileri süren bir din olma dışında nedir?"

Başlangıçtaki Maniheizmin bağdaştırmacı yapısına göre daha bilinirci olan bu karakter, eğer bu dinin yayıldığı Batı'daki bölgelerde (Ön-Asya, Avrupa, Kuzey Afrika) Buna bağıntılı olarak iyi korunmuşsa, Doğulu havası içinde ve budik (hatta Çinde Taocu) yaklaşımların etkisi altında, çekingen inanç öğelerinin bulunduğu bütünleyici bir bağdaştırmacılığa doğru ve kendi ayrıntıları içinde bölgesel budizme ya da budizm öncesi Çin geleneğinden etkilenmiş bir Çin- budizmine dek, Mani'nin tapınakla (kilise) ilgili kitaplardan yoksun olan öğeleri açıkca geliştirmiştir.

Oysa bu, Uygur Kağan'ın, kurucusunun ölümünden onra beşyüz yıl maniheizimle ilgili bildirilerden etkilendiği Çin'de olmaktadır. Bunlar, bize kadar ulaşmış olan Uygur manihen yazıların çoğunda, bütünlük içinde olmasa bile, az da olsa yeniden bulacağımız Çin-Budizminden dolayı oldukça etkilenmiş bir Çin maniheizminin karakteristik özellikleridir. Bu, türkolojik gelenekte yeterince ortaya konulmayan ve üzerine dikkat çekmek istediğimiz önemli bir iştir.

Bunu daha iyi anlamak için Çin maniheizminin gelişim ve yayılma (tebliğ edilme) tarihini bilmek gereklidir. Çinbilimcilerin iyi bildikleri, fakat türkologların yeterince yararlanmadıkları bilinen Çin kanakları konusuna değinmeliyiz.

Manihist bir azizin Çin sarayında ilk olarak görünmesi 694'tedir ve 732'de İmparatorluğa ait ibr ferman, tapınma özgürlüğünü *Mo-mo-ni* (Mâr Mâni) öğretisine uyarlar. (6) Oysa büyük bir şans osnucu, tarihsel Çin geleneği, 16 Temmuz 731 tarihli İmparatorluk buyruğu üzerine, henüz resmi olarak tanınmamış, fakat yayılmaya başlamış olan bu öğretilerle ilgilene üst düzeyde manihen bir misoyner tarafından Çin sarayına sunulmuş olan (görünüşte eksiksiz görünen) rapor metnini korumuştur. "*Işıksaçan Mani-Buda'nın Kuralları ve Öğretilerinin İçeriği*" başlıklı rapor, Touen-houang'ın duvarla çevrili ünlü mağarasında, tümü bir arada (British Museum'nin 3969 kayıt nolu Çince Steien ve Bibliothéque Nationale'in 3884 kayıt nolu Çince Pelliot bölümü) ve aynı elden çıkmış iki parça halinde bulunmuştur. Tümü, 1987'de, genç ve ünlü bir Çinbilimci olan İranlı bayan Nahal Tajadod tarafından şu anki makeleye esin konusu olan kendi tezi *Işıksaçan Buda-Mani* (7) içinde incelenmiştir. *Shâbuhragân*'da Mani, Zerdüşt ve İsa'dan sonra kendisinin anılan "Doğruluk tanrısının Habercisi" gibi en son halef olduğu "Buda adlı Peygamber"den açıkca ayrılmaktadır. *Shâbugragân*'ın adigeçen özetle karşılaştıran "aydınlığın Budası"na olduğu gibi Mani'nin açıkca belirtilmesi, daha sonraki Uygur Yazınında açıkca ortaya çıkacak olan maniko-budik bir bağdaştırmacılığa doğru gidilecek yolu gösterir. Mani'nin bir Buda'ya benzeştirilmesi, kuşkusuz budizmin müridleri Tang'ların Çinli yönetimi tarafından maniheizmi kabul ettirmek için ustaca bir önlem olarak uygulanmış olabilir. Fakat bunun olduğunu varsayalım, başlangıçta büyük bir kurnazlık, bu benzeşimin dinin manihen papazları ve

yandaşları tarafından serinkanlılıkla yerine getirildiğini ortaya koymaktadır. Zira, bu sadece Çin kaynaklı değil, Uygur Türklerinin maniheizm yazılarında da ortaya çıkmaktadır. Mani, budizmin etkisinin büyük olduğu, fakat maniheizmin (Hıristiyanlıkta olduğu gibi) yönetim tarafından korunduğu ve tam bir ibadet özgürlüğünün olduğu sosyo-politik bir bağlam içinde, hep "Bud Mani" *Mani Burxan* diye anılmıştır. O sıralarda, Uygur hakanları, Uygur devletinin şimdiki Çin Türkistanı'na doğru geri çekilmesinden ve Moğolistan'ın Kırgız istilasından sonra gitgide budizme yönelirler.

Çin budizmiyle ortak özellikler taşıyan bir bağdaştırmacılığa yönelik Çin maniheizminin dönüşümü, -bu 731'deki "Özet"ten anlaşılmaktadır- Mani'nin kendisi tarafından ortaya atılmış başka bir varlığa geçmeyi hesaba katan, Çin budizminin bağdaştırmacı bir akımını kabul eden Laozi'nin (Lao-tseu) ruhgöçünü, Mani'yi Sakyamuni'nin bir reinkarnasyonuymuş gibi sunan kuramsal bir gelişmeye sahiptir. Bu düşünce az da olsa, "Özet"te belirtildiği gibi açıklanmıştır: (8)

"Peki, kendi doğal kusursuzluklarını devam ettirdikleri için, gerçeği tam anlayabildiklerine göre, tinsel yaşamlarının temeli hakkında üç Aziz, nasıl farklı olabilecektir?"

"Üç Aziz" (Lao-tseu, Buda Sakyamuni ve Mani) arasındaki bu özdeşlikten, her üçünün Buda oldukları sonucunu çıkarabiliriz. Bu sonuca göre 763'de Çin'in resmen kabul ettiği Uygur maniheizmi, sadece Mani'nin Buda özelliğini zorla kazanmıştır. O sırada Taoculuk Çin'de (kahinliğin yer aldığı değişik alanlarda etkilemiştir) Lao-tseu felsefesine o kadar bağlı değildi; budizm ise, Doğruluk dininin tamamlanmamış bir varyantı gibi (Mani'nin iletilerini bilmeyen) önem verilmiş ve iyice tanınmıştı. Aynı zamanda, Orta Asya budistleri tarafından yeni tanınmış tüm Buda ve Bodisatvaları (Bodhisattva) (*), karşılıklı bağdaştırmacı bir yapıdan dolayı, kendi öğretisi içinde birleştiriyordu. Çoğunun 9. yüzyıl sonu ile 11. yüzyıl başı arasındaki zamana ait olan elyazmalarından elimize ulaşan ikinci Uygur İmparatorluğu'nun manihen uygurca yazıların incelenmesi, öte yandan Çin kaynaklı olmayan, fakat Mani'nin elyazmalarına uygun olarak "Babil'de Doğruluk Tanrısının Habercisi"nin halefleri (ardıl) olan "Tanrının Elçileri" arasında "Buda adlı Peygamber"den sonra Zerdüşt ve İsa'ya yerini veren, bunların da Uygur manihenleri tarafından Budalar gibi saygınlık görmelerine olanak tanıyan Batı kökenli (özellikle iraniyen-sogdijen açıklamalar) manihen geleneği ortaya koyar.

Çoğu kez, metinlerin ortaya çıkarıldığı günümüzde, Zerdüşt ve İsa'nın budist (buodheite) (**)*rahiplerinin sözü edilen açıklamaları seyretir. Biz, W.Bang ve A. von Gabain'e (1930) göre (9), yalnızca "Zerdüşt Buda" *Zrusc Burxan*'ın bir belgesini ortaya çıkaradık. İsa'ya gelince, 1922'de A. van Le Coq (10) tarafından

(*) Bodhisattva: Budizmde, sonunda kendisini bir Buda yapacak makam hariç, tüm olgunluk (yeterlik) basamaklarından geçmiş olan bilge.

(**) Boudheite: Budizm, heite= -izm karşılığıdır.

yayınlanmış bir metinde, sözedildiği gibi, "iyi düşünceleri nedeniyle, güven verdiği için" vicdanlarına göre ibadet eden ve inandığı için sadaka veren insanları güvenilen *hayır sahipleri* diye adlandıran "Mesih Buda" *Msixa Burxan* adı altında, aynı zamanda Mesih ve Buda gibi düşünülecek tek kişidir. Fakat İsa, manihen Teo-kozmolojide (şu halde açıkca gnostik) Aydınlık Cenneti'ne insanları ulaştırmak için ölenlerin ruhlarının ışık taneciklerini bir araya toplayan Ay Tanrı'yla bir tutulmuştur. Sonunda, Kötü/Karanlık üzerinde İyi/Aydınlık'ın üstün gelmesinden dolayı tüm yaratıcıların mesajı olduğu inancını veren şey, manihen yazıların büyük çoğunluğunda ve Uygur-Kagan'ların sahip oldukları tüm ünvanlara dek, Ay-Tanrı "*Ay-Tangri*" adı altında dolaylı olarak anılmıştır. (11)

Uygurlar tarafından çoğu kez Mani'ye (*Mani Burxan*) mal edilmiş Buda ünvanı, Çinlilerden kendilerine bölüm bölüm miras kalan maniheizmin resmi görüşünün bir belirtisidir. Öyleki, Uygurlar'dan önce Tarım Havzası'na gelmiş olan ve İraniyen-Sogdijenler (*) gibi bunlardan önce (gruplar halinde) maniheizme katılmış olan Hint-Avrupa halkları ("tokaryenler"), iddia edildiği gibi Mani'nin Buda'nın bir sürdürücüsü (kusursuz bir biçimde) olduğunu iyice düşünerek baştan beri ona bu adı vermezler. Böylece, manihen bir metnin Türkçe -Uygurca uyarlaması ve özgün Kutşen (*koutchéenne*) (Kokaryen B'de) versiyonunun yanyana yer aldığı "Turfan" (daha açıkcası, eski Uygur başkenti Kotşo) elyazmasında, kutşen metin, Peygamberi "Mani, Peder" (*pidar mani*) olarak betimler. Öyleki türkçe metin, onu *kangim mani burxan* (Pederim, Buda Mani) diye adlandırır. (12)

Öte yandan Kotşo Uygur yazınında, Çin sarayı tarafından kendi dininin resmen tanınmasına neden olan "Aydınlığın Budası" olarak Mani betimlemesinin bir yankısını buluruz: Gerçekten, bazen *yaruk tangri mani burxan* 'Aydınlık ve Kutsal Buda Mani' diye anılmıştır. (13) Mani'nin "Aydın Buda" gibi sunulması, manihen öğretinin (Kötü/Karanlık'a karşı İyi/Aydınlık'ın savaşımı) temel bir noktada ısrarcı olmanın ve en önemli budik kültürlerden (sutra) biri olan, "altın Işık Kültü" *Suvarnaprâbhasasûtra* tarafından ifade edilmiş berikinden İyi ve Gerçeği Aydınlığa benzeterek bunu uzaklaştırmanın çifte kolaylığına sahipti. (14)

Çin ve Orta-Asya budistleri arasında çok popüler olan bu kült (sutra)/, Türkçe-Uygurca'da çeviri malzemesi olmuştur. Bilinen örnekleri, yaklaşık 930'la 1687 tarihleri arasını kapsar. İlk kopyası Kotşo'da, son kopyası budist "Sarı Uygurlar'da, Çin-Kansu'dadır. Bu sutranın Türkçe adı *Altun Yaruk*"u (Aydınlık) belirtmek için, Mani'nin adıgeçen adlandırılmasında belirtilen, 731 tarihli Çince belgeninkiyle tıpatıp benzeşen anlamda "*Kutsal Buda-Bilge Mani*" diye çevirebileceğimiz aynı Yaruk deyimini kullanır. (15)

Bu belge, budizmin sanskritçe terminolojisinin Çince elyazılar ya da çeviriler

(*) Sogdijen: 1- Krus ve Alexandre tarafından fethedilmiş, Sri-Derya (Iaxarte) ve Amu-Derya (Oxus) ırmakları arasında bulunan Asya bölgesi. 2- İraniyen dil ailesinin doğu bölgesi dillerinden. Not: Nejat birdoğan'ın açıklaması: Sogdijen, Kuzey İran'ın gezginci tüccar halkının adıdır. Fars kökenli olup olmadıkları üzerinde tartışma vardır. Alevileri'in "musahip" gelenekleri bunlardan kalmış olabilir.

ve Çin-budik deyimler halinde maniheizmin tüm tinsel yaşamını açıklıyordu. Klasik Uygur yazınında, manihen öğretiyeye uygulanmış budik sankritçe deyimlerin benzer çevirisini ya da uyarlanışını buluruz. Çoğu kez, budizmin eski türkçe sözcük dağarcığı (manihen metinlerde genişçe yer almış olan), kendi kaynaklarına gelince yeterince karışıktır. Sankritçe sözcük dağarcığındaki alıntılar, (sankritçenin bilinen bazı çeviri metinlerinde) çok seyrek de olsa doğrudandır.

Bunlar, türkçeye çevrilmiş ilk baştaki budik metinlerin diline göre sogdijenler, Orta-İranlılar, Kutşenler ("Tokaryen B") ya da Çinliler aracılığıyla geçmiştir. Böylece, *namo-but* (sankritçe: *nomabuddhaya*) "Buda'ya Saygı!" ritüel (ayinsel) biçiminde, yalnızca Uygurcada, sankritçede yeniden görülen Buda'nın benzer adı, (Sakyamuni'nin ya da başka bir budanın - hatta Mani'nin sözkonusu olduğu) başka bir durumda *burxan* biçiminde kullanılmıştır. İkinci öge, türkçe ünvan "Han" ve "Hükümdar"dır. İlki, "yüksek görevli, devlet adamı" anlamında (*buddh*-dan türemiş) fo diye telaffuz edilen günümüz karakterinin lehçesel olarak (büyük bir olasılıkla Kan-us yöresinin) Çince söyleminin türkçe uyarlamasıdır. (16)

Bu, uygurca manihen metinlerde rasladığımız Türk budizminin karma bir sözlüğüdür. İranosogdijen unsurları ise, İraniyen (manihen öğretide olduğu gibi) dinsel gelenklerle bağdaştırmacılığa olan eğilimleri daha önce ortaya çıkarır. Çünkü, örneğin Hint budizmi içinde yer alan hinduizmin kutsal temel değerlerden ikisi, İraniyen kutsal değerler adı altında görünürler: *xomuzta* tangri "İndra" (= Ormuzd; sogdijen *xwrmzt*'den türetilmiş, aynı anlamda) ve *azrua* tangri "Brahma" (=Zervân, sogdijen *'zrw*'den türetilmiş ve aynı anlamda) (17). Bu Hindu -İraniyen bağdaştırmacılığın, Brahma'nın *azrua tangri* ve İndra *xormuzta tangri* diye anıldığı Türk-Uygur budizminde de görüldüğünü (sogdijen budizminde olduğu gibi) ve iki dinde de, Türklerin eski Gök-Tanrı adı olan *tangri*'nin, "tanrı" ve "tanrıça" genel anlamında kullanıldığını (bkz: Anadolu türkçesi *tanrı*), öte yandan Buda *Sakyamuni*'ye ya da aynı biçimde *Mani*'ye özdeş kılındığını, göz önünde bulundurmamızdır. (18)

Maniheizme karışmış budizmin temel kavramları, iki dinde, sankritçe kökenli deyimlerden dolayı türkçe olarak açıklanmıştır: *Sansar* (skr: *samsâra*) reankarnasyonlar (tenasüh) ve ruhgöçleri teorisine göre "yaşamlar çemberi" (19); *nirwan* (skr: *nirvâna*) nirvana (20); *buyan* (skr: *punya*) "iyi eylem, yararlı övünç" (21); *caxsapat* "dinsel öğütler" (sogdijen *cixsâpad*, sankritçe *sikşapada*'dan). (22) Tüm dilekleri yerine getiren ve Buda *Sakyamuni*, *cintamani*'yi (skr: *cintamani*) kandıran Joyau, bir yardım isteminde, özgün kutşen metininde (*cintamani wamer ra*) olduğu gibi "Joyau *cintamani*", *cintamani ratni-reg*'e benzer nitelikteki Mani'ye başvurmuştur. Fakat manihen Uygurca metin, "joyau" sözcüğü için türkçe bir sözcüğü değil, fakat budik türkçe metinlerde (genel olarak türkçe sesbilimine oldukça uymuş olan *ardani* ya da *ardini* biçimi hakkında, bkz: Uygur kökenli Anadolu beyi *Eretna / Ertena*) çok kullanılan sözcüğü, sankritçe *ratna*'dan türemiş *ratni*'yi kullanır. (23)

Aynı zamanda dinsel Yasayı, öğretiyi, tapınakla ilgili Yazılar'ı belirtmek için, manihenler ve budistler, *nom'u* (yunanca *nomos*'dan alınmış sankritçe *nwn*) kullanırlar, fakat daha öne sözünü ettiğimiz Kutşen'den çevrilmiş manihen metin, buna daha önceki *ratni*'yi ekler: *nom ratni* "Yasanın joyau'su". Bu sözcük, budik bir anlatımla da uyuşmaktadır: *nom ardini*. (24) Bir başka manihen metin, Mani'nin "İncil'i konusunda aynı şeyi açıklar: *avanglium nom ratni* "İncil'in Yasası'nın Joyau'su". (25)

Hristiyan (Nasturiyen) Uygur yazınından bize ulaşan çoğu metinler arasında, Mecusiler'in(*) (sogdijen wy -'den türetilmiş *mogoclar*) tapınmasının çok ilginç bir öyküsü, kendilerine İsa'nın (*mangü tangri ogli ilg-xan msixa* "Tanrının oğlu, Yüce Mesih") verdiği mucizevi bir taşı belirtmek için ardini sözcüğünü kullanır. Öyküye göre, İsa'nın içine atıldığı kuyudan "korkunç büyüklükte parlak bir ateş ışığı yükselir" (*bir korkincig ulug yaruk ot yalin*). Mecusiler, ateş ve ışığın kutsal yaratıcısı bu Joyau'nun kuyuya atılmış olmasından üzüntü duyarlar ve "işte bundan dolayı günümüzdek, Mecusiler'in bir ateş kültürüne sahip olmalarının nedeni budur" (*ol ogurka bükün künka-tagi mogoclar ötkä tapınmak tiltagi bu arür*). (26)

Burada, kendisinden bilinen tüm dinleri uzlaştırmak için çaba harcayan Uygur toplumunun (budik, manihen, hristiyan) "evrensel tüm tapınaklarını kapsayan" (bağdaştırmacı dememek için böyle diyoruz) eğilimlerin bir tanığıyız: Manihen yazılarda olduğu gibi, sankritçe adı ve Gerçek Bilgi ve Din'in Joyau'sunun budik kavramını benimseyen bu hristiyan söylence, yeni-doğuş Mesih'in bir mucizesine uygun olarak kendi ateş kültürüne ve Mazdeizme bir yasalık kazandırır ve hatta bunu ışığa (*yaruk*) özdeş kılar.

Tümleyici bilincini doğasından dolayı maniheizm, kuşkusuz, Mani tarafından (27) açıklanmış kendi öğretisinin temellerini tümüyle koruyarak Devlet'in değişik birimlerine yabancı olmayan çeşitli tanrıların karşılaşmasında en uzağa, Koşo Uygurları'na dek ulaşan bir dindir. Kentlerin (*site*), manastır ve kilise amaçlı kurulmalarının dışında kalmış göçebeler arasında biraz canlılık yaratmak zorunda olan Türklerin ata dininin temel unsurlarını "toplamış" olduğu açıkça görülmektedir. A. von Le Coq (28) tarafından yayınlanmış, "kutlu bir gün"de (*kutlug kün*) bir Uygur hükümdarını (belik tahta çıkışı nedeniyle) kutlayan çok ilginç bir elyazması metin, aralarında eski bir Türk dini olan Gök-Tanrı'nın da (*Tengri*) anıldığı tanrısal ya da doğaüstü çeşitli Güç'lerin şenliğe katılmasından söz eder: (*kök tangrida kodi yer tangri xanına tagi, kutlar wax-siglar barca*) "Gök-Tanrıdan (Mavi Gök) Yer-Tanrıya dek tüm Melekler ve Cinler".

Tangri'nin "*tanrı*" genel anlamında kullanıldığı yazınsal ve dilbilimsel bir bağlamda, *kök* (mavi) sıfatı, Gökzüyünün sözkonusu olduğunu belirtmek için eklenmiştir ve öte yandan, *yer tangri* "Yer-tanrı" ile koşut olarak da başka bir

(*) Zerdüşt dininden olan, ateşe tapanlar

tanrının sözkonusu olduğunu açıkca vurgulamaktadır. Aynı biçimde, 13. yüzyılda, Budizmin ve diğer dinlerin varolduğu ve yönetim (Devlet) tarafından kabul edildiği bir toplumda, Moğol Hanlarının buyrukları, *köka* (=türkçe *kök*, Anadolu türkçesinde gök "mavi" ve "gökyüzü") sıfatından dolayı, mangü köka tangri kücündür Mavi gök-Tanrının gücünden dolayı antik Türk-Moğol dininin Büyük Gök-Tanrısına yakarmayı açıklamaktadır.

Hemen sora, aynı parça, hükümdar beratinin (nişan) kutsal karakterini, yönetimin karizmatik yapısında (29) olduğu gibi 8. yüzyılda Moğolistan Türklerinin yazıtlarında daha önce dile getirilmiş imparatorluk yönetiminin koruyucu Tanrısını çağırıştır. Ötüken adı, Moğol kutsal Yer tanrısı Etügen'le (=el *ötükan kutı* "Ötüken ülkesinin Tanrısı) özleşir. Zira, manihen metninin yer aldığı Kotşo (Turfan kenti) Uygur Devleti döneminde, Uygurlar, uzun zamandan beri 840'da Kırgız istilasını sonucu tüm Moğolistan'da olduğu gibi "Ötüken Ülkesi"nden kovulmuşlardı. Koruyucu kutsal Tanrı düşüncesi, kökenini belirtmekten uzak, Uygur hakanlarının tahta çıkmasına yardım eden doğaüstü güçlerden biri gibi kabul edilmeyi fazla sürdüremeyecektir.

Aynı derlemede (kitap) yayımlanmış ve aynı döneme ait manihen özellik taşıyan başka bir parça (30), sonsuz bir kutsallık yükleyerek, fakat maddesel Su ve Yer'i (toprak) açıkca ayırtederek eski Türk dininin temel öğelerinden birini, *iduk yer-sub* "Kutsal Su ve Toprak"ı da gözönünde bulundurur. Bunu maddesel Su ve Yer'i (toprak) açıkca belirterek ve buna sonsuz bir kutsallık yükleyerek yapar:

"(yer s) *uwda togmis arüz-biz. ilki yok arti. etilmis yer-suw arür. bu yer-suw nang mangü armaz, mangü yer-suw tangri..* (başlık)" (Biz, toprak ve su'dan yaratıldık. Başlangıçta, bunlar yoktu. Bunlar, yaratılmış su ve toprak'tır. Su ve toprak, sonsuz şey değildir. Su'yun ve Yer'in Yüce Tanrısı..."

Yeterince kısa bir boşluktan sonra, korunmuş ard arda iki sözcük, kim bağlacı ile *yetti* (yedi) sayı sözcüğü, bu "yaratma" (*etilmiş* "yaratılmış") sözcüğü içinde anlamlı bir tümce bitişi olduğunu göstermektedir: "yedileri (gezegenleri) yaratan kendisidir". Ön-Asya (Mezopotamya, sonra Yahudi-Hıristiyan ve İslâmi gelenekte yer almış Latin ve Yunan) kozmolojisinde "Yedi" sayısı, geleneksel olarak "haftanın günleri olan gezegenler"e de (Güneş, Ay, Mars, Merkür, Jüpiter, Venüs, Satürn) yerleşmiştir. Mani, bu düşüncenin yayıldığı yer olan Babil'in Peygamberi'nin kendisi olduğunu söyler. Khotcho (Kotşo) bölgesinde (31) bulunmuş, büyük bir olasılıkla manihen kültür ortamında yazılmış astrolojik bir sözdizimi ve harfiyle "tek tip karakterli" yazı biçimindeki majik (büyüyle ilgili) bir metin, "Yedi Gezegenler"i, *yetti pagarla*'yı açıklar. (sogdiyen paxar "gezegen" türetilmiş *pagar* sözcüğü, nitelik bildiren -la sonekiyle *pagarla* olmuştur. Bkz: *kört-la* "iyi, güzel"; tümüyle "(gövde) gezegenlerle" ilgili). Budik oratmda, "gezegenler"in, "sönük, bilinmeyen" iki gezegen *Keçu* ve *Rahu* ile birlikte 9 sayısını oluşturduğunu da anımsayalım. (32)

Kendisinin yaratmış olduğu maddesel su ve topraktan (yer) başka anlamda

kullanılan "Yüce Yer ve Su Tanrısı", burada, cinlere ve perilere tapan Arşontlar'ın (Archonte*) cesetlerinden başlayarak maddesîl toprağı yaratan, sonra peşpeşe Yıldızları (Güneş ve Ay) ve diğer gezegenleri yaratarak bunlardan Işığı (Yıldızı) özgür bırakan ve maniheizmin "Yaratıcısı" "Yaşayan Ruh" olarak görülür. (33)

Ayrıca, ne yazık ki bozulmuş olan Uygur metninin, *lduk yer-sub*'un, "Kutsal Su ve Yer" eski Türklerden kalma miras olduğunu gözönünde bulundurduğu ve buna kutsal bir statü vererek, fakat "*hiç de sınırsız olmayan*" maddesîl su ve toprağı (yer) bağlı yaygın bir halk inancına karşı korumaya alarak, bunu Mani öğretisine göre yorumladığı görülür.

Genelde, maniheizmin ayırıcı özelliğı, bu bilmenin ilkelerine göre yeniden yorumlamaya ve herşeye açıklama getiren tam bir bilme (gnose) çerçevesi içinde, gelişmesi için ilişkide olduğu değişik inançlara dayanmaktadır. Şu halde, eski bir "tanrıçılığın", Çin budizminin, Taoculuğun ya da Hıristiyanlığın sözkonusu olduğu bu inançları inkâr edici bir konuma girmez. O, kendi sistemine bunları katarken, artılmış ve bütünleşmiş bir biçim verdiğini de ileri sürer.

Kendisini yadsıyıcı bir yola sokmadan bir inancı yeniden yorumlamak, kuşkusuz bir hoşgörü ya da daha açıkcası dinsel anlamda bir saldırmazlık düşüncesini sürdürmektir. Fakat hiç bir zaman ne uygulamaları benimsemeye, ne de kendi ideolojisi tarafından kazanılmaya uygundur. Ayrıca, gelişimleri süresince maniheizm, bunları kendi tanrıları arasına katmaktan vazgeçtiğinde diğer dinlerin kutsallıkları hakkında olumsuz yargılar taşıyabilir. Böylesi bize, aksi kanıtlanana dek, insan doğurganlığının sembolü eski Türk dininin Ana-Tanrıçası Umay'a özgü alinyazısı olduğu görülmektedir: Öyleki Uygurca manihen metinler, Gök-Tanrı'ya, Ötüken Düşüncesi'ne, Yer ve Su Tanrısı'na bir çeşit saygın güç yüklemektedir. Bildiğimiz Umay'dan söz etmezler. Mani'nin kutsal doğum öyküsünde "Asıl İnsan" (Adem'den farklı) tözüne kendiliğinden sahip olan "Yücelikler Babası" (Yüce Işığın Asıl Hükümdarı)'nın ortaya çıkışını, "Yaşam Anası"na benzeşmesini hayal edebileceğiz. (34) Fakat bu "Yaşam Anası", salt tinsel bir kendiliktir ve hiç bir zaman (etene'nin eski bir Türk adını taşıyan!) Umay gibi tensel değildir. O, "bu eteneli" (**) tanrıçayla herhangi bir ilişkiye girmiş olamaz. (35) Zaten, bu dinin büyük uzmanı Henri-Charles Puech'un yazdığı gibi; maniheizmin ilkelerine göre asıl büyük günah, kendisinde aşağılık, hayvani duygu, bilinçsizlik yaratan ve döllenme sonucu, bizi Kötülük tarafından biçimlenmiş planın araçları (enstürümanları) ve suç ortakları yapan ve üzerimizde varolan Işığın bir kısmının tutsaklığı, bizi bizden sonraki çocuklarımızın bedeninde devam etmeye kadar götüren "zina" dir. Örnek metinlerde (36) Uygur maniheizminin, doğurganlık ve üretkenlik için Türk tanrıçasını

(*) Archonte: 2. yüzyılda bir tür Rafizi Hıristiyanlığı bildirir, ki bu inançtan olana Archontique denir. Rafizi kavramı bir inançtan olan bazı kişileri reddetmekle oluşur. Sözelimi, İslâm Rafizileri, dört halifeden ilk üçünü tanımayanlar olarak bilinir.

(**) Etene: (Fr. plasenta, anatomi). Gebelik sırasında anneye çocuk arasında kan ve besin alışverişini sağlayan oluşum. Doğum sırasında dışarı atılır.

belirtmeyi yeğlemesi, hiç de şaşırtıcı değildir.

Anadolu türkçesinde çocukları korkuttuğumuz *Umacı*'nın günümüz dilinde *Umay*'la (Uygurmetinlerinde basit bir sessizlikten dolayı belirtilmiş görünüyor) ilgili olarak manihen ayıplamaktan uzak bir yankıyı belki fark ederiz. Daha önce *Umay*'dan başlayarak etimolojisini yapmış olduğumuz bu ad, (özellikle "*mürid*" yandaş düşüncesini açıklamaya yarayan) -cı sonekiyle koruyucu gibi değil, fakat tersine, çocukların düşmanı gibi kavranılan "*Umay'ın bir kölesi*"ni belirtecektir. Çünkü suç ortağı olduğu şehvani dünya istekleri, Kendi Bildirisi'ni geciktiren ışığın tutsaklığını kendi bedenlerinde devam ettirir.

Manihen öğretinin Anadolu'daki bir başka yansıması, Alevi törelerinin temel biçimini oluşturan "*eline, diline, beline sahip olmak*" biçiminde ortaya çıkar. "*Dil*" konuşmayı, "*el*" eylemleri, "*bel*" ise cinselliği açıklar. Bu kısa ve özlü buyruk, tarikat içinde, "*Üç Mühür*"ü birleştirmektedir ki bunlar, "*ağız*" (bkz: "*dil*"), "*el*" ve "*rahim*" dir (bkz: "*bel*"; tensel üremenin benzer çağrışımı) (37) Alevi buyruğu, sadece seçilmişlere benimsetilmiş "*Üç Mühür*"e başvurur (fakat sade talipler olan Dinleyiciler için de yumuşatılmış). Buyruk, "*Ağız Mührü*"nde olduğu gibi her kötü sözü; "*el Mührü*"nde başkasına zarar veren her eylemi; "*Rahim Mührü*"nde ise her çeşit cinsel eylemi cezalandırır. Manihen karakterli "*Üç Mühür*"ün (Seçilmişler için) en sık görülen versiyonuyla olan farklılık şudur ki, "*Ağız Mührü*" ile etli yiyecekler ve mayalandırılmış içecekler (Aleviler'in eksik etmediği) yasaklanmıştır. "*Rahim Mührü*" ile de her türlü cinsel ilişkiye (Aleviler, kendi özel kurallarından dolayı cinsellikle ilgili eylemini ertelerler) izin vermezler.

Korunmuş yeterli sayıdaki metinlerde de görüldüğü gibi uygur manibeizmi, tarihsel konumundan dolayı esinlendiği bazı gelişmelerle Mani öğretisinin doğru çizgisinde kalır. Gerçekten bu öğreti, daha önce varolan değişik dinsel bilgileri değiştirmeksizin, görgülere dayanarak biraraya toplayan, bütünleştirici bir bağdaştırıcılığına sahiptir. Fakat, Asıl Gerçek'in yeniden keşfedilmesi gibi düşünülmüş, bütün bir sistem oluşturan kusursuz bir bilme (gnose), en son ve kesinleşmiş bir "vahiy"deki bu bilgilerin kökten bir yeniden yorumlanmasıdır.

Bu yeniden yorumlama, tümüyle yanmış değil, fakat yalın biçimde bozulmuş olarak tahmin edilen, bilinen diğer inançların daha büyük oranda yapılabılır tapınma konularını, temel bir sisteme entegre edecek biçimde, bunları aşağı yukarı derinliğine biçimini değiştirerek toplamaktır. Bazı örnekler verelim. (38)

Tektanrıci dinlerin tek tanrısı, Yüce Işığın Sonsuz Hükümdarı, "Yüceliğin Babası" olan asıl kendi olanın bir değişimidir. Şeytanları (Satan), madde ve Kötülüğün hükümdarı, "Karanlıkların Prensi" olan önemli (fakat sonu felakete biten) asıl bu başka kendi değildir. Maddesel dünyanın yaratılması, özellikle iyileştirildikten sonra çürüme sonucu son bulacak olan "Yüceliğin Babası"nın değil, kendi eseridir. İranlı Ahriman da, bu "Karanlıklar Prensi"dir. Yine İranlı Hüzmüz (Ormuzd), tam olarak "Yüceliğin Babası" değil, fakat ("Yaşam

Anası"ndan sonra) beş ışık oğluyula (Hava, Rüzgar, Yıldız, Su ve Ateş) başarısız bir biçimde Karanlığa karşı ilk büyük savaşıma giren onun ikinci cevheri olan (Adem'den farklı) "Asıl İnsan"dır. Hıristiyanların Mesih'i, "Dost İsa", "Allahın Oğlu" da (yani "Yüceliğin Babası") bu ikinci cevherdir, yani "Asıl İnsan"dır.

Mazdekler'in tanrısı Zervan (*Azrua Tangri*) da başka isimler altında, Hintli Brahma gibi "Yüceliğin Babası"dır ve İndra, yalnızca başka bir Hürmüz (*Xormuzta Tangri*) ya da İsa'dır, yani "Asıl İnsan"dır. Fakat burada, ortaya çıkan Peygamber İsa'dan önce yüceltilmiş başka bir İsa söz konusudur.

"Ortaya çıkış" ya da tenasüh (ruhgöçü) ilkesi, Buda Sakyamuni'nin ortaya çıkışını (südur) Mani'den oluşturur ve daha sonraları Çin ya da az çok Çinleşmiş bir dünyada, Uygur Devleti'nde olduğu gibi Çin'de de temel dinler ve inançları bağdaştıran şeyi, Lao-tseu'nün ortaya çıkışını bu sonuncudan yaratır.

Bu bağdaştırma (inançların çağdaş konuma getirilmesinden değil yeniden yorumlanmasından dolayı), yalnızca dinsel savaşlardan kaçmaktan değil, fakat dinler arasında ortak bir köprü kurulmasında temel bir rol oynamaktan ve diğer yörelerin mezheplerarası çatışmalardan dolayı bozulduğu dönemlerde, Uygur Devleti'nin gözle görülür başarılarından biri olan dinsel barışa büyük ölçüde katkıda bulunmak için Uygur manihenlere izin vermiştir.

Uygur manihenlerin bu çok değerli rolü, kendilerine, hükümdarlarının cesur koruyucu değerini vermiştir. Hatta daha sonra bunlar, maniheizmdeki Çin-Budizmini yeğleyecektir. Han'lar (Hakan) ya da Uygur *İduk- Kut*'lar, kendi Devletlerinin dinsel yaşamında hiç bir zaman otoriter davranarak hareket etmemişler ve kendilerine gelince, kendi hükümdarları için her zaman doğru olan üç dinin (Maniheizm, Budizm, Nasturiyen Hıristiyanlık) kendi konularına karşı büyük bir hoşgörü göstermişlerdir.

13. yüzyıl da Uygur Devleti, Büyük Moğol İmparatorluğu içinde barışçı yollarla eriyip kaybolacağı zaman, bu hoşgörü örneği, birçok kuşaklar boyunca cengizhan prensleri ve hükümdarları tarafından genellikle izlenilecektir.

- (1) G. J. Ramstedt, *Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei*, Journal de la Société Finno-Ougrienne, XXX, Helsinki, 1913-1918; XXX, 3, sf: 1-63 ve resimler - S.G. Kljastornyj, "Terxinskaja Nadpis" Sovetskaja Tjurkologija, no: 3, Bakü, 1980, sf: 82-95 ve "Nodpis' Ujgurskogo Begji-Kagana v Severo- Zapadnoj Mongolii", Orta Asya dergisi, Moskova, 1987, sf:19-37.
- (2) R. Grousset, *Steplerin İmparatoru*.Paris, 1941, sf:173.
- (3) H.-C. Puech, *Maniheizm*, Paris, 1949, sf:59.
- (4) Mani'nin ölüm tarihi hep tartışmalı olmuştur. 1943'de yayımlanmış olan S.H. Taqizadeh'nin tezine göre, en doğru tarih olarak 277 olduğunu H.-C. Puech de savunmuştur (egy, sf: 52-53 ve 210-217 arası notlar). Fakat, Puech'in kitabından önce yayınlanan S.H. Taqizadeh ve W. B. Henning'in ortak makalesine göre, Mani'nin ölüm tarihi, Babil takviminde babil Addaru ayının 4.cü gününe, yani pazartesi 2 Mart 274 tarihidir. (bkz: kitabımız, *Eski Türk Tavkimleri ve Büyüleri*, Lille, 1974, sf: 312-313 ve yeniservasyonu, *Eski Türk Dünyasında Takvimsel Sistemler*, Budapeşte ve Paris 1991, sf: 246-248.
- (5) Puech, agy, sf: 70.
- (6) Puech, agay, sf: 65.

- (7) Nahal Tajadod, Mani, Işığın Budası, 3. dönem tez çalışması, 1987.
Michel Tardieu tarafından "Sources gnostiques et manichéennes" koleksiyonu içinde yayınlanmıştır. Paris, 1990, 362 sayfa.
- (8) Tajadod, agy, sf: 47.
- (9) W. Bang ve A. von Gabain, Türkische Turfan-Texte, III, Berlin, 1930, sf: 25.
- (10) A. vol Le Coq, Türkische Manichaica aus Chottscho, III, Berlin, 1930, sf: 25.
- (11) James Hamilton, Touen-houang'ın 9. ve 10. yüzyıl Uygur Elyazmaları, 2 Cilt, Paris, 1986, sf: 43, 45, 56, 62, 65 (diğer yapıtlardan alıntılarla)
- (12) A. von Gabain/ W. Winter, Türkische Turfan-Texte IX, Berlin, 1958, sf:12.
- (13) A. von Le Coq, agy, I, Berlin, 1912, sf: 23.
- (14) A. von Gabain, Die alttürkische Literatur, Philologiae Turcicae Fundamenta dergisi, II, Mainz, 1964, sf:225-226.
- (15) Yaruk (ışık/parıldayan) sözcüğü, biduk bir metinde, bir budisti açıklamak için hemen hemen aynı anlama yakın olarak Ulug Yaruk biçiminde de kullanılmıştır. Bkz.: F. W. Müller, Uigurica, I, Berlin, 1908, sf:18.
- (16) A. von Gabain, Alttürkische Grammatik, Leipzig, 1941 (2. Baskı 1950), sf: 305
- (17) Diğer örnekler arasında, agl, dipnot: 13, sf: 24 ve 25.
- (18) Arzua tangri ve xormuzta tangri için bkz: F. W. K. Müller, agy, sf:23, 24, 25.
- A. von Le Coq, agy, not: 13, tangri mani burxan (Yüce Buda Mani), sf: 12. Aynı metinde, sf: 11'de, Sakyamuni: "bitilti: sakimun bolalım!" (O söyledi: Sakyamuni'den olalım!
- (19) Agy, dipnot: 9, sf:8
- (20) Le Coq, agay, dipnot: 19, sf:48 ve dipnot: 12, sf: 12, adgü nirvan (yüce nirvana).
- (21) Agy, dipnot: 9, sf:14, 20 (Yüce Gerçek'ten Mani'ye mesaj); budik metinlerde geçenpassim, gibi buyan sözcüğü de (sankritçe-budik kökenli) Karahanlı islam edebiyatında 11. yüzyılda arapça şawab olarak kullanılmıştır.
- (22) Agy, not: 12, sf:13 ve dipnot:19, sf:25.
- (23) Agy, not: 12, sf:11.
- (24) Agay, not: 12, sf: 13.
- (25) Agy, not: 9, sf:10
- (26) Uigurica, I, agy, not: 18, sf:9.
- (27) Bu öğretinin en mükemmel biçimi, H.- C. Puech tarafından verilmiştir. agy, not: 3, sf: 59-92.
- (28) Le Coq, aagy, not: 19, sf: 34.
- (29) Dipnot: 28.
- (30) Le Coq, agy, not: 19, sf: 41.
- (31) V. Thomsen, Ein Blatt in türkischer "Runen"-Schrift, Berlin, 1910.
- (32)
- (33) H. -C. Puech, agy, not: 3, sf:79.
- (34) H.- C. Puech, agy, not: 3, sf: 78-81.
- (35) Umay sözcüğü, Kaşgeri Divanı'nda geçen (moğolca umai) pläsenta yerine kullanılmıştır. Bkz: Divanü Lügat-it Türk, Besim Atalay basımı III, TDK, Ankara, 1941,u may'a giriş bölümü.
- (36) H. -C. Puech, agy, not: 3, sf: 88.
- (37) H. -C. Puech, agy, not: 3, sf: 89-90.
- (38) Bu örnekler daha önce de H.-C.Puech tarafından, sayfa 74-83 arası bölümlerde açıklanmıştır.